

Over de kritieken op het marxisme. Een standpunt over de onafwendbaarheid van een socialistisch-theoretische heroriëntatie

Ronald Commers

Het schijnt een vraagstuk te zijn geworden of het marxisme nu dood is, dan wel levend en gezond. We hebben niet alleen de kans gehad daarover van mening te verschillen binnen de redactie, maar we zijn ook in de mogelijkheid ons wat dat punt betreft aan een internationale ontwikkeling in het denken over het socialisme en het marxisme te oriënteren. De vraag luidt als volgt: kunnen wij spreken van marxistische werkinstrumenten in de analyse van onze wereld? Of moeten wij vaststellen dat in de reflectie over historische en sociale omstandigheden, die ons maatschappelijk en individueel leven beïnvloeden of bepalen, we zonder die werkinstrumenten zijn? Ik kan de vragen ook zo herformuleren: waaruit bestaat het marxisme nu eigenlijk? En hoe kunnen wij dit marxisme aanwenden in een theoretische en praktische richting?

Om op die vragen te kunnen antwoorden, is een nauwkeurige analyse van het marxisme zelf, als maatschappelijk en historisch fenomeen, onontbeerlijk geworden. De inhoud van het marxisme is niet triviaal, maar bovendien ook niet evident. Dat is de zwakte van een groot aantal deelnemers in het debat over dood of leven van het marxisme, die er vanuit gaan dat er geen vuiltje aan de lucht is. Hun positie zelf illustreert dat de bepaling van de inhoud van het marxisme een vraagstuk is. Maar aan de andere kant dreigt de erkenning van het feit dat een nauwkeurige analyse van het marxisme onontbeerlijk is geworden, mogelijk te snel tot de uitspraak te leiden dat het marxisme dood is. Hoe dan ook, er blijft de opdracht van de analyse van het marxisme.

In een essay, onder de titel «Waarom ik marxist ben?», poogde Karl Korsch de hoofdlijnen van de marxistische doctrine samen te vatten in vier punten. Blijkbaar was dit noodzakelijk geworden, omdat ook Korsch in 1935, toen het essay verscheen, geconfronteerd was met het onbepaalde van het marxisme. Maar de inhoud van Korsch' vier punten is meteen onderwerp van betwisting. Zo zegt hij in het eerste punt: het marxisme is een particuliere theorie van de relaties tussen bewustzijnsfenomenen enerzijds en de socio-economische en technische onderbouw anderzijds; die particuliere theorie bevat beweringen over bijzondere fenomenen binnen een bepaalde fase van de geschiedenis, en het is uit den boze die bijzondere beweringen te veralgemenen en ze te doen deel uitmaken van een algemene theorie. In het tweede punt zegt hij: het marxisme is geen wetenschap en geen wijsbegeerte; het marxisme is een kritiek, een kritische theorie met praktische strekking tegenover een bestaande en bijzondere maatschappij; het marxisme is een «praxis», zodat het proletariaat zou kunnen uitmaken wat waar en wat vals is. In het derde punt staat: het onderwerp van het marxisme is de kapitalistische maatschappij in haar verval, zodat wij in staat zou-

den zijn kennis te verkrijgen over het historisch karakter van de bestaande productieverhoudingen. En in het vierde punt tenslotte zegt Korsch nog eens dat het marxisme niet tot doel heeft de wereld te beschouwen, maar wel die te veranderen zodat de theorie ondergeschikt is aan revolutionaire doeleinden.

Die vier punten van Korsch vormen een aardige mengelmoes. Het bevat ook een toverwoord dat in zijn begrip moeilijk kan verduidelijkt worden, tenzij gans de doctrine/theorie/kritiek en dus gans de geschiedenis daarvan weer ter ondersteuning wordt tevoorschijn gehaald, wat betekent dat weer de «praxis» uit de kast moest. Dat geeft weinig comfort, aangezien het de betekenis van datzelfde toverwoord is dat moet worden vastgelegd. Maar, wat nu zo opmerkelijk is aan Korsch' essay van 1935, naast het feit dat het blijkbaar noodzakelijk was geworden te verduidelijken wat het nu eenmaal betekent marxist te zijn en dus naast het feit dat hij het marxisme heel erg inperkt qua inhoud. Korsch gaf op die wijze een niet voor iedereen aanvaardbare begripsomschrijving.

Ik verwijs nu toch naar Karl Korsch (mij steunend op Kolakowski's bespreking in het hierna vermelde werk over de geschiedenis van het marxisme), maar voor hetzelfde geld zou ik andere theoretici van tussen de twee wereldoorlogen kunnen vermelden. Ook die voorbeelden kunnen ons duidelijk maken, dat sinds de sociaal-democratie tot een stinkend lijk was geworden, naar de woorden van Rosa Luxemburg, er wat mis liep met de inhoudsbepaling van het marxisme. Tussen die twee oorlogen werd het noodzakelijk het marxisme van een inhoud te voorzien. En sinds die tijd is het al lang niet meer evident wat de onbetwistbare inhoud van het marxisme zou zijn. Maar er is meer. Niet alleen is een historische analyse van het marxisme noodwendig geworden, bovendien worden we geconfronteerd met de opvatting dat het marxisme in welke betekenis dan ook zijn invloed en kracht finaal heeft verloren. Het marxisme is belast met denkbeelden, die het volstrekt inadekwaat zouden maken voor zelfs de beperkende vier punten die Karl Korsch als inhoud suggereerde in 1935. Er zou dus niet alleen een inhoudsprobleem zijn, maar tevens een probleem van theoretische en praktische relevantie en adekwatie. Ik moet wellicht niet wijzen op het verband tussen het eerste en het tweede: de moeilijker en moeilijker wordende inhoudsbepaling, die zo zou zijn dat ze onbetwiste toepassing van de leer zou toelaten; het verlies van elke relevantie en adekwatie van de leer. Men kan ook beweren dat er een oorzaak-gevolg verband bestaat tussen die twee: omdat het moeilijker en moeilijker wordt de inhoud van het marxisme te bepalen, is dat marxisme van langsom meer en tenslotte alle relevantie en adekwatie kwijtgespeeld, zodat we het theoretisch en praktisch best kunnen afschrijven.

Ziedaar een fenomeen van kritiek waarmee wij, ook binnen de grenzen van het project *Toestanden*, geconfronteerd werden. Het bracht ons tot standpunten, die helaas met weinig of geen politieke argumentatie werden omkleed, zodat ze niet tot de precisering van het debat hebben geleid. Ik geloof dat al te veel wordt teruggedeinsd tegenover de problematiek. Er bestaat de dreiging, dat een aantal mensen liever prefereren het hoofd in het zand te steken, dan op het vraagstuk in te gaan. Dat heeft er een aantal toe gebracht de positie te kiezen «er is met het marxisme niets aan de hand», of, «oh, is er met het marxisme iets aan de hand, dat wist ik niet». Anderen negeren zelfs dit en gaan voort met zich als marxist te afficheren.

Dat laatste woord is goed gekozen, want meer dan een affiche is er niet. De meest verscheiden kritieken op de ontwikkeling van het westen, op de vraagstukken van de zgn. «Derde wereld», op de bewapening, op het zionisme, enz. zijn zelfevidente marxistische kritieken. De vraag waarom ze dat dan zijn moet zelfs niet worden gesteld. Weer anderen proclameren de idee van de dood van het marxisme, zonder nog verder op de problematiek in te gaan. En er zijn er zelfs die elke kritische positie inzake inhoud en adekwatie van het marxisme als tegenstrijdig beschouwen met het behoud van een marxistische oriëntatie of met de reconstructie van het marxisme. Ik zou al die houdingen willen omschrijven als struisvogelachtig. Het is mijn bedoeling de betekenis van een andere houding aan te geven en die houding te verdedigen vanuit mijn bekommernis met de toekomst van het socialisme. Samengevat komt die houding op het volgende neer: We kunnen niet meer om de geschiedenis van het marxisme heen; we kunnen niet langer de begripsvaardigheid van het woord marxisme veronachtzamen; wij zijn verplicht het vraagstuk te stellen van de relevantie en adekwatie van het marxisme in de begripsinhouden die wij zullen bepalen; die kritische positie is als dusdanig niet tegenstrijdig met het behoud van een oriëntatie die aan het werk van Marx ontspruit, en gaat aan elk gefundeerd behoud van die oriëntatie vooraf (ik kan dit zelfs zeggen vanuit mijn positie, die ik als niet-marxistisch beschouw).

Sinds het verschijnen van Leszek Kolakowski's *Main Currents of Marxism*, bij Oxford University Press, in 1978 (drie delen) en zeker sinds het verschijnen van de volledige vertaling in het Nederlands van dit werk, bij de uitgeverij Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, schijnt mij de struisvogelhouding volstrekt verwerpelijk te zijn geworden (als ze dat al niet was). Kolakowski's werk bevat de tot op heden meest volledige geschiedenis van het marxisme. De drie delen, I. «The Forerunners», II. «The Golden Age», en III. «The Breakdown», bestrijken een periode van méér dan 100 jaar theoretische arbeid rond en binnen het marxisme. Zij vertellen over de wijze waarop de doctrine tot stand kwam, hoe die haar gouden jaren beleefde en hoe het bankroet er uitzag en -ziet. Het werk bevat dus een stelling, gevoed door een impliciet gebleven wijsgerige positie, aan de hand waarvan de auteur ontstaan, ontwikkeling en bankroet ontleedt. Hierbij gaat hij voortdurend in op de al in de gouden jaren van de doctrine ontstane begripsvaardigheid en doet hij een uitspraak over de relevantie en de adekwatie van het marxisme. Hoewel de uitvoerigheid van de auteur op al die punten niet altijd een garantie vormt voor diepgang en consequentie van zijn behandeling, is het werk onmiskenbaar een hoogtepunt en zal het later een onontbeerlijk werkinstrument zijn voor mede- en tegenstander. Ik wil mijn beschouwingen over de kritieken op het marxisme en mijn standpunt over een onafwendbare socialistisch-theoretische heroriëntatie dan ook verbinden aan enkele reflecties over Kolakowski's werk. Ik maak er de lezer op attent, dat het oorspronkelijk de bedoeling was een uitvoerige boekbespreking over de *Main Currents*... op te nemen in het tijdschrift, en dat naar aanleiding van de publikatie van de Nederlandse vertaling. Ik heb hiervan afgezien omdat we thans al over voldoende goede en informatieve besprekingen van het werk beschikken. Ik verwijs onder andere naar de bespreking van Marx Wartofsky onder de titel «The Unhappy Consciousness», in *Praxis International*, 1981, Vol. 1, nr. 3, 288-306. Wartofsky verschaft ons een kritische bespreking van Kolakowski's stellingen, zijn

uiteindelijke interpretatie van het marxisme, en van het punt van de historische connectie van het marxisme met de stalinistische karikatuur van het socialisme en dus tevens van de intrinsieke verantwoordelijkheid van de marxistische doctrine voor de gruwels van die stalinistische dictatuur. In één van de laatste nummers van het *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 1982, verscheen een kritische bespreking van het werk in de Nederlandse vertaling. Ik kan de lezers verwijzen naar die bespreking van mijn collega Freddy Mortier. Van Jacques De Visscher verscheen, als ik mij niet vergis, in de *Nieuwe Maand*, jaargang 1982, een kritisch lovende bespreking van Kolakowski's werk, waarin de auteur Kolakowski's kritiek op de zelf-vergoddelijking van de mensheid en derhalve op het loslaten van de transcendentie en van de beperktheid en gevangenschap van de mens, nog onvoldoende schijnt te achten.

Ik zei al dat Kolakowski's werk een stelling bevat. Ik zou die stelling, over de geschiedenis van het marxisme en dus over de historische ontwikkeling van de inhoud en de vaagheid van de marxistische doctrine, als volgt willen samenvatten. *Het werk van Marx en de daaruit voortspruitende doctrine worden belast door een metafysische en epistemologische positie, die zelf multi-interpretabel is, maar in het geheel van de geschiedenis van het marxisme aan de basis kon liggen en lag van theoretische én praktische aberraties, overdrijvingen, en excessen.*

Ik verduidelijk dit meteen. Er is een *metafysisch* element. Dat houdt in dat de geschiedenis van de klassentegenstellingen het proces van de vervreemdingen van de mens van zichzelf en de ander toont. In de politieke sfeer manifesteert de vervreemding zich als het onbewustzijn van de onderdanen tegenover het beleid dat over hen wordt gevoerd. De mens heeft geen bewuste controle over zijn maatschappelijke existentie. Maar tegelijk demonstreert de geschiedenis van de klassentegenstellingen hoe een intern mechanisme aan het werk is, waardoor de fundamenteen worden geleverd voor een terugwinning van de identiteit van de mens met zichzelf. In die finale terugwinning, als resultaat van het historisch proces van de tegenstellingen en de vervreemdingen, zal de mens volstrekt zijn maatschappelijk bestaan beheersen als een meester. Die zelfbeschikking zal ook de opheffing inhouden van het valse onderscheid en de valse tegenstelling tussen natuur (vijandig, extern, te overmeesteren, object) en mens (onmachtig, intern, bemeesterend, subject). Het kapitalisme is niet verwerpelijk omwille van de armoede en de miserie die het voortbracht en brengt. Het kapitalisme is uitiem verwerpelijk omdat het het laatste en opperste stadium is van de ontmenselijking en vervreemding. Meteen maakte Marx en de marxistische doctrine na hem (hoewel in die opvolging al een probleem van interpretatie en van inhoudsbepaling binnensloop; met name de tweespalt Marx en Engels en verder de tweespalt dialectisch humanisme en sciëntisme) de ontvoogdingsstrijd van de Westeuropese arbeidersklasse tot een strijd voor de verwezenlijking van een filosofisch uitgedacht en geformuleerd einddoel: de terugwinning van 's mensen identiteit en de overschrijding in de sociale werkelijkheid van de scheiding tussen subject en object, mens en natuur. Tot zover de metafysische stelling (ik noem die zo, omdat het een wijsgerige opvatting betreft over de echte realiteit die achter en onder de valse realiteit van de geschiedenis en de verschijnselen verborgen ligt). Kolakowski wijst op het eschatologisch – het eindpunt postulerend – karakter van dit metafysisch element. Hij noemt de positie

een mythe, hierbij zijn standpunt herhalend uit 1974 in het artikel «The Myth of Human Selfidentity» (in: *The Socialist Idea. A Reappraisal*, eds. L. Kolakowski en Stuart Hampshire, Quartet Books, 1977). Hij bedoelt hiermee dat Marx en marxisten na hem een filosofische opvatting als wenselijk en bereikbaar stelden en als wezenlijk onderwerp beschouwden van sociale veranderingen en concrete strijd, hoewel Kolakowski de strikte bewijsvoering van dit punt achterwege laat. Het blijft bij de veronderstelling dat het een het ander voortbracht. Ogenblikkelijk daarmee verbonden is het *epistemologisch element*, dat in Kolakowski's kritiek vaak een nog groter gewicht verkrijgt. De waarheid is geen kwestie van overeenkomst met feiten, geen kwestie van correcte aflezing van de verschijnselen van de objectieve natuur. Zo'n positie is zelf resultaat van de vervreemding van de mens met zichzelf en van de «objectieve natuur». De waarheid is een kwestie van juiste praxis, waarmee bedoeld is, de correcte maatschappelijke acties in overeenstemming met de terugwinning van de ware identiteit van de mens. Die praxis-idee, ik merkte het hoger al op, is steeds een gevaarlijk onduidelijk punt gebleven, een magisch centrum, dat ook duidelijkheid verhinderde. Het punt is dat Marx, in overeenkomst met zijn metafysische positie, scheen te hebben verondersteld dat de bestaande werkelijkheid niet echt werkelijk was, waardoor de transformatie van de valse werkelijkheid in de echte en voltooide werkelijkheid van de harmonie en identiteit, de toetssteen werd van de waarheid. Bovendien scheen al bij Marx gesuggereerd dat die transformatie, door daden van maatschappelijke omwenteling, een kwestie van *zowel* de wijsgerige *interpretatie als* van een concreet maatschappelijk en niet willekeurig historisch optreden is. Marx plaatste de arbeidersklasse in een bij zijn *interpretatie* aansluitende specifieke (en dus niet willekeurige of arbitraire historische) positie. Door het maatschappelijk optreden van de arbeidersklasse is er een finaal proces op gang gekomen ter voltooiing van de werkelijkheid (het echter maken van die werkelijkheid) en de verwezenlijking van de filosofie (het oplossen van haar dichotomieën in een nieuwe concrete eenheid). Het criterium van de waarheid is dus afhankelijk gemaakt van het optreden van de arbeidersklasse. De tovering van de praxis is de tovering van de nooit duidelijk pakbare eenheid van theorie en praktijk. Kolakowski heeft met name gewezen op de catastrofale invloed van Georg Lukacs, de filosoof van die immer schimmig blijvende en gewild duister gehouden eenheid van theorie en praxis, de grote mystificator die met zijn hoofdwerk *Geschiede und Klassebewußtsein*, waarin het proletariaat tot de eenheid van theorie en praktijk werd uitgeroepen en bekrachtigd in zijn rol van de waarheid-brengende bemiddeling van subject en object, mens en natuur, veel theoretische schade veroorzaakt. De aanval van Kolakowski lijkt mij niet misplaatst. Het werk van Lukacs kon zijn vernietigend werk doen: dan weer eens ter justitie van Stalin, nu weer eens ter veroordeling van de vader van de Sovjet-Unie. Het waarheidsbegrip van Marx stelt dat de waarheid wordt verwezenlijkt in en door het historisch en maatschappelijk optreden. Maar zo ontstond het probleem van het relatieve aandeel van respectievelijk *interpretatie* en *historisch optreden*. De geschiedenis (het proces van de vervreemdingen) *is* niet; de geschiedenis *wordt*. De geschiedenis bestaat en moet worden geïnterpreteerd (passief, aflezend); de geschiedenis wordt gemaakt (actief, omvormend). En toch, de *interpretatie* is beslissend in de omvorming van de maatschappelijke werkelijkheid (actief, betekenis-

gevend) en het *maken* is niet willekeurig en gebonden aan maatschappelijke determinaties.

Ik zei al dat Kolakowski in zijn massaal werk die twee elementen, de metafysische en de epistemologische, als de fundamentele belasting beschouwd van het marxisme. De geschiedenis van het marxisme kan dit uitwijzen en illustreren. Niet gans Kolakowski's werk situeert zich echter op het vlak van die demonstratie en illustratie. Blijkbaar had hij ook moeite om zijn materiaal uit de drie perioden op een sluitende manier bij die stelling te doen aansluiten. Klaarblijkelijk ontbrak het Kolakowski aan een methode om de werken van de marxisten te interpreteren tegen de achtergrond van die stelling. Vandaar ook de problemen die er zijn met de plaats van Friedrich Engels en in het algemeen met de appreciatie van de theoretici van de gouden periode. Immers ook het sciëntisme had zijn werk gedaan, zelfs in het denken van Marx. Al te vaak brengt dit Kolakowski tot geïsoleerde besprekingen en beoordelingen van de geschiedenis van het marxisme, waarbij meermaals die belangstelling voor de inherente belastingen van het marxisme op de achtergrond verdwijnt en feitelijk irrelevant wordt voor de beoordelingen en afwijzingen. Op die ogenblikken schijnt Kolakowski aan een geschiedschrijving te doen zonder over een filosofie te beschikken en loopt zijn overzicht uit in onevenwichtige hoofdstukken en elkaar tegensprekende beoordelingen.

Zo blijft de geschiedenis (en de geschiedschrijving) van het marxisme, ja ook waar dat heel in het bijzonder Marx zelf betreft, een raadsel voor de geschiedschrijver die Kolakowski wil zijn en is. M.i. resulteert dit ook uit de te grote onbepaaldheid van Kolakowski's stelling zelf. Het oeuvre van Marx «wreekt zich» op de geschiedenislezer. Daar dit oeuvre zoveel onbepaalds bevat – ik kan verwijzen naar Kolakowski's hoofdstuk XVI uit het eerste boek, waarin hij de drie motieven van het marxisme samenvat, en waarin hij de bijdragen van Marx volgens die drie motieven uitsplitst en verschillend waardeert – wordt ook de vaststelling van de belastende kern in dit oeuvre een onbepaalde zaak. De kritiek van Kolakowski vertoont geen eenheid en coherentie meer, wordt bedreigd door aarzelingen inzake de toepassing van de stelling, en schijnt vooral door een moralistisch getint anti-stalinisme gekenmerkt. Want indien werkelijk een belasting een beslissende rol speelt in het ontwikkelingsproces van de marxistische doctrine (en met bepaalde reserves deel ik Kolakowski's mening) en indien het hier om meer gaat dan alleen maar het ingedetermineerd en multi-interpreteerbaar karakter, dan moet Kolakowski zonder aarzelingen kunnen duidelijk maken wat de theoretische en praktische rol en betekenis daarvan is in het werk van Marx, en het marxisme in het algemeen.

Doordat het Kolakowski aan een methodische kijk ontbreekt, vervalt hij in zijn werk meer dan noodzakelijk in moralistische beoordelingen in het kader van aparte essayistische uiteenzettingen per auteur, zoals in het geval van de «doctrinaire» (hier uiterst negatief bedoeld) Rosa Luxemburg, en van de «negativistische» (idem) bijdragen van de Kolakowski uiterst onsympathiek voorkomende auteurs van de Frankfurter Schule. Met name de marxisten die in de heropleving van de belangstelling voor het marxisme in West-Europa tussen 1960 en '70 bekendheid en populariteit verwierven, scoren erg laag bij Kolakowski. Ik wijt dit eerder aan een propagandistische ijver van de auteur (gericht tegen de restanten van de invloed van het marxisme in het westerse blok waar Kolakowski zich vestigde), dan

aan een inzichtelijke toepassing van zijn stelling. Het werk van Kolakowski vertoont hier zelf een grote theoretische onmacht. De auteur slaagt erin zijn *Main Currents...* in de echte zin van het woord af te werken en hij faalt verdere onderzoeksperspectieven aan te duiden. Hierdoor krijgt de lezer de indruk (Wartofsky merkte dit zeer terecht al op) dat de schrijver er van uitgaat dat na zijn produkt de discussies van de baan zijn. Bovendien gaat het Kolakowski om de veroordeling van de door hem besproken figuren en meer dan nodig is, speelt de veroordeling van Marx' oeuvre tegen de achtergrond van de zich opdringende werkelijkheid van het Oosteuropese «socialisme». Op die ogenblikken gaat het regelrecht over de «verantwoordelijkheid» van Marx' werk voor het Stalinisme. Eerst wordt de hechte realiteit onderstreept met Lenins accentuering van de «subjectieve factor»: de politieke organisatie, de rol van de partij, de mythe en de ideologie van de voorhoede, de anti-democratische interpretatie van de «dictatuur van het proletariaat». Maar meer dan voor de duidelijkheid van die «beschuldiging» goed is, aarzelt Kolakowski in het leggen van de relaties, en stuit hij op problemen. Het geval Lenin confronteert hem met het tegenvoorbeeld van Rosa Luxemburg. Het geval Stalin o.a. met Karl Korsch, de Frankfurter Schule. In het stellen van die «verantwoordelijkheidsvragen» veronachtzaamt hij te uitgesproken het tegensprekelijke en problematische karakter van Marx' menigvuldige uitgangspunten en de onderling gerelateerde opeenvolgende uitwerkingen in Marx' werk. Er kan bijgevolg dan ook geen sprake meer zijn van het presenteren van een lijn binnen de geschiedenis van het marxisme. Kolakowski's *Main Currents...* verzandt in een, weliswaar uiterst nuttige en bruikbare, encyclopedie van het marxisme.

Het is opvallend dat Kolakowski in dit relatieve falen niet veel verder is uitgekomen, dan andere en veel oudere kritieken op het marxisme, en dat ondanks de «ampleur» van zijn overzicht en van de eruditie in zijn veelomvattend werk tentoongespreid. We kunnen immers moeilijk Kolakowski's stelling – de belasting van de marxistische doctrine door de hoger geschetsste metafysisch-epistemologische positie – nieuw noemen. Het betreft veel eerder een grondiger en uitvoeriger ondersteunde herhaling van een stelling, die ons al tenminste in en door het werk van Albert Camus (*L'Homme révolté*) bekend is. Kolakowski vermeldt Camus slechts één keer, eigenlijk terloops, nl. op p. 463 van het derde deel, zonder op de kritiek in de *L'homme révolté* in te gaan.

Camus had al in 1951, en dus lang voor de «boom» van de Marx-literatuur uit de jaren zestig, zijn kritiek geformuleerd op wat hij de «historicerende filosofieën» noemde (bij Kolakowski gaat het over «historiosofieën»), en dat vanuit een voorzichtige pelagiaanse positie, daar waar Kolakowski meer en meer naar een augustiaanse positie schijnt over te hellen.¹

1 *Pelegiaans*: afgeleid van *Pelagius*, een christelijk denker van de 4de-5de eeuw, waarvan weinig of geen werken voor ons bewaard bleven. Pelagius' standpunten zouden het volgende hebben ingehouden:

a) de gratie Gods is van veel geringere betekenis dan door kerkvaders zoals Augustinus werd vooropgesteld (en we kennen Pelagius' standpunten vooral door de aanvallen van Augustinus daarop);
(Vervolg pag. 48)

In zijn hoofdstuk over de historische revolutie sprak Camus reeds over het einddoel van de «revolutionairen»: de eenheid van de wereld en de beëindiging van de geschiedenis. Camus formuleerde toen al die hoofdkritiek, die Kolakowski – en voor Kolakowski had Jean-Marie Benoist in zijn uitstekend boek *Marx est Mort* (1970) dit thema al opnieuw opgenomen – zou hernemen:

Dat is de reden waarom alle revolutionairen finaal de eenheid van de wereld beogen en optreden alsof ze geloven aan de beëindiging van de geschiedenis. De originaliteit van de revolutie van de 20ste eeuw is dat zij voor het eerst openlijk voorwendt de oude droom (...) van de eenheid van de menselijke soort te verwezenlijken, en tegelijk, de definitieve bekroning van de geschiedenis.

(Camus, o.c., 136)

Camus noemde de consequentie van de «revolutie van de 20ste eeuw» de vestiging van «la totalité historique». Het superieure aan Camus is dat hij, in het besef van de onafwendbaarheid van de revolutie (door hem verschilpend gemaakt aan de revolutie) in historisch opzicht, zich heeft voorgenomen de geschiedenis van twee eeuwen revolutie te onderzoeken. Hij noemde dat de geschiedenis van de «Europese trots». En van die geschiedenis maakt Karl Marx deel uit. Meer nog: Marx en het marxisme passen als voorbeeldige en cruciale momenten in die geschiedenis en elke wijsgerige reflexie over de «Europese trots» moet bij hen uitmonden. Camus legde een verband tussen de etappen van die grote geschiedenis en hij plaatste Marx meteen in een traditie van twee eeuwen, waarbij hij ook de relatie

1 (Vervolg)

b) de morele vooruitgang is mogelijk en een kwestie van menselijke inspanning en activiteit, zonder dat de hulp van God nodig is;

c) de idee van een oorspronkelijke zondeval en zonde moet worden verworpen; de mens is in wezen goed;

d) de verlossing is niet een kwestie van de gratie door Jesus Christus aan de mensen uit liefde verleend, maar wel van de morele leringen van Christus; de aarde is geen oord van ballingschap in functie van een toekomstig rijk van God, van harmonie en identiteit.

Op deze wijze is goed en kwaad een voluit menselijke aangelegenheid en behoudt het morele zijn autonomie tegenover het godsdienstige.

Augustiaans: afgeleid van *Augustinus*, christelijk denker van de 4de-5de eeuw, «kerkvader», tegenstander van Pelagius en beter bekend omdat zijn doctrine-vormend werk voor ons werd bewaard, vormt van een belangrijk deel van de dominerende kerkelijke en christelijke ideologie en als dusdanig van een immense invloed in de Westeuropese cultuur. Zijn standpunten:

a) de mens kan niet zonder de gratie Gods en past binnen een plan van goddelijke voorzienigheid, dat afloopt in een historische tijd;

b) de morele vooruitgang, indien mogelijk, blijft steeds beperkt want de mens is van Gods hulp afhankelijk; elk ander standpunt geeft slechts hoogmoed aan de mens (Kolakowski schijnt dit standpunt meer en meer bij te treden en ziet in het marxisme uiteindelijk een illustratie van de farce van de menselijke gevangenschap, cfr. de laatste zin van het werk!);

c) de mens wordt belast door de oorspronkelijke zonde, waardoor hij in wezen ook het kwaad in zich draagt;

d) daarom kan de mens niet zonder de verlossing via Godszoon, Jesus Christus en diens Nieuwe Verbond met de mensheid; de aarde is een oord van ballingschap in functie van een toekomstig rijk van God, waar harmonie en identiteit zullen heersen (Kolakowski wees nu juist die laatste idee aan als voorloper van de profane en seculiere verlossingsleer van Marx en het marxisme, cfr. het eerste boek van de *Main Currents...*).

Goed en kwaad zijn nooit alleen een menselijke aangelegenheid en het morele is uiteindelijk steeds ondergeschikt aan het religieuze. Fundamenteel blijft de menselijke gevangenschap, die slechts wordt opgelost in een toekomstig rijk, dat niet van deze aarde is, en na de verlossende ingreep van God.

legde tussen de romantische en de Verlichtingsstrekking in Marx' oeuvre. Camus meende dat het werk van Marx in zijn positieve zoektocht naar wat hij een «philosophie des limites, de l'ignorance calculée et du risque» (o.c., 347) noemde een grote waarde behield, nl. voor de identificatie van concrete vormen van maatschappelijk kwaad. In het werk zit, volgens Camus, een vruchtbare inspanning om, ondanks de wijsgerige opvattingen over de toekomstige eenheid van de wereld en beëindiging van de geschiedenis, de sociale antagonismen achter de formele waarden van de zgn. «burgerlijke maatschappij» te ontmaskeren. Toen al, in 1951, was *het vraagstuk gesteld van de methode en/of de heuristiek, die het werk van Marx aan de hand zou doen en die dus een blijvende waarde zou hebben wat ook de kritiek op het filosofische stuk of de harde kern moge zijn.*

Niet alleen was dus de stelling van Kolakowski al lang geformuleerd voor de redactie van de *Main Currents...*, in 1978, maar tevens waren er al eerder pogingen ondernomen om de geschiedenis van het marxisme in haar *problematische* ontwikkeling van de verschillende elementen van Marx' werk, te ontrafelen. Daarover is Kolakowski opvallend stil gebleven. Vooral tussen de twee wereldoorlogen was het besef gegroeid dat het marxisme tegen het einde van de vorige eeuw en het begin van deze eeuw te uitdrukkelijk in een sciëntistische, deterministische en evolutionistische richting was geïnterpreteerd geworden. Dat leidde tot de trage herontdekking van de humanistische (en de metafysische) pool en van de belangrijkheid van de praxis. In zijn werk *Marxismus und Philosophie* had Karl Korsch drie fasen in de ontwikkeling van het marxisme onderscheiden, waarbij hij had gewezen op de omvorming van een praktijk gerichte analyse van het maatschappelijk kwaad (eerste fase), naar een onafhankelijke theorie die moest toelaten maatschappelijke ontwikkelingen te interpreteren los van elke praxis, wat tenslotte uitmondde in een doctrinair systeem met dogmatische trekken. In een derde fase werd de betekenis van de praxis herontdekt, in het kader van de revolutionaire beweging in Oost-Europa. Maar later deemsterde dit andermaal weg. Korsch' benadering mag dan wel de goede weg aangeven, nl. een periodisering van de ontwikkeling van het marxisme, zij schiet tekort omdat de auteur blijft dwepen met de magische praxis en de nooit duidelijk beslisbare bemiddelingen tussen theorie en praktijk.

In feite is het werk van Perry Anderson, *Considerations on Western Marxism*, een ernstige correctie op Korsch' benadering. De auteur stelt zich eveneens tot doel de zeer omvangrijke theorieproductie van het marxisme te periodiseren en te thematiseren. Dit vormt een onontbeerlijke aanvulling op de geschiedenis, zoals die door Kolakowski werd bedreven. Spijtig genoeg blijkt Anderson in zijn kleine werkje te oppervlakkig over de interne tegenstellingen en spanningen van Marx' werk. Hier worden wel de thematische problemen uit Marx' theorie aangestipt, doch zonder dat Anderson een visie kan presenteren over de tegenstijdige koppeling van de verschillende elementen uit Marx' werk. Anderson behoudt de idee van de betekenis van de praxis, van de immer duister blijvende epistemologische positie die de waarheid afhankelijk maakt van een onbegrijpbare bemiddeling van theorie en praktijk.

Ik meen dat die relatieve tekortkomingen aangeven in welke problematische positie wij ons bevinden. Ik kan weer verwijzen naar wat ik ter inleiding zei over de inhoudsbepaling van de woorden «marxisme» en «marxis-

tisch». Een aantal mogelijkheden zijn voor ons weggevallen. Ten eerste: we kunnen het nooit opgeloste vraagstuk van de praxis niet veronachtzamen, en we zijn zelfs theoretisch verwittigd voor de gevaarlijke en tot willekeur leidende bewerkingen van dit thema (o.a. Lukacs, Korsch en ook Bloch). Ten tweede: we kunnen niet beweren, na Korsch, na Anderson, na Kolakowski, dat het marxisme een historisch proces van betekenisverandering onderging, zodat wat onduidelijk was in aanvang, ook in onduidelijkheid en onbepaaldheid evolueerde. We staan zelfs voor de opdracht de geschiedenis van de betekenisverandering over te doen met nieuwe methodische middelen. In elk geval verdween meer en meer het doctrinaire systeem uit de belangstelling en schijnt er alleen een begrip van methode en/of heuristisch te zijn overgebleven. Ten derde: we kunnen niet meer over het probleem zien van de relaties tussen de oorspronkelijke filosofische kern en de latere maatschappij-analytische doctrine, en tussen het doctrinaire systeem, dat al sinds de tussenoorlogse periode niet meer werd toegepast, en een nader te preciseren methode en/of heuristisch (cfr. voor die kwestie verwijs ik verder naar het derde deel van mijn boek *De overbodigheid en de noodzakelijkheid van de moraal*, Bussum/Antwerpen, 1982, waar ik op dit aspect dieper ben ingegaan).

De kritiek van mensen als Camus, Benoist en Kolakowski schijnt te impliceren dat door de aanwijzing en identificatie van de metafysisch-epistemologische positie het werk voor het grootste deel opgeknapt is. De geschiedschrijving komt in die identificatie tot een eindpunt. De identificatie besluit de periode van de analytische aanwending van Marx' werk en van zijn inspiratie. Dat is een drastische stelling, waarvan de auteurs blijkbaar zelf niet altijd overtuigd zijn. Op de een of andere manier speelt door die vertwijfeling en die aarzelingen de idee, dat de kritiek van Marx op de burgerlijke maatschappij en op de kapitalistische economie een levendig karakter behoudt, *ondanks* de belastingen die werden vastgesteld. Dat wijst erop, en ik neem die positie in als «niet-marxist», dat we de ontwikkeling van het marxisme slechts in positieve zin kunnen lezen als een tweede partieel gebleven en blijvend bewustzijn van die maatschappij en die economie. De actualiteit van de geschiedschrijving van Kolakowski, Anderson e.a. is precies de actualiteit van de burgerlijke maatschappij en de kapitalistische economie; de actualiteit der betekenisvraagstukken m.b.t. het begrip «marxisme» is de actualiteit van de betekenis der burgerlijke maatschappij en kapitalistische economie. Dat wijst er ook op dat de vaststelling van de karakteristieke formulering en van het contingente, voorbijgestreefde en belaste karakter van het bewustzijn, dat Marx en het marxisme aanbrachten, ons niet ontmaakt van dit bewustzijnsvraagstuk zelf. Verwijzend naar Marx' latere werk, kunnen we zelfs aangeven welke punten bruikbaar bleven (hierbij decomposeren wij natuurlijk het geheel van zijn werk). Ik zou zeggen: punten die noodwendig bruikbaar bleven door de klaarblijkelijke persistentie van de tegenstellingen van de burgerlijke maatschappij in een wereldcontext.

Ik zei dat ik die positie innam als niet-marxist. Is dat wel coherent? Laat ik in de eerste plaats opmerken dat die uitspraak mij verplicht tot het geven van een betekenis aan het woord marxisme. De uiterst smalle basis die ik zopas gaf en waarin Marx' werk een cruciale inspirerende en thematische rol blijft spelen, nl. de noodzaak te komen tot een nieuwe formulering van het bewustzijn over de burgerlijke maatschappij en de kapitalistische eco-

nomie, formulering die moet teruggaan op Marx' œuvre en de ontwikkeling daarvan, belet mij mijzelf nog aan te duiden als een marxist. Wanneer ik zowel het metafysische en het epistemologische element van de filosofische positie van het marxisme laat vallen; wanneer ik de praxis-idee als gevaarlijk en arbitrair afdoe; en wanneer ik het vooruitgangsgeloof en het evolutionistisch determinisme, dat ook Marx en de marxisten na hem koesterden, laat schieten, dan blijft mij *slechts* die smalle basis over. Ik zie niet in hoe die basis, hoe sterk ze ook met het werk van Marx verbonden blijft, mij zou toelaten nog te spreken van marxisme. Maar die positie belet niet, dat voor een hernieuwing van het bewustzijn over de burgerlijke maatschappij en haar kwalen, d.w.z. voor een heroriëntatie van de socialistische theorie, het marxisme betekenisloos zou zijn geworden. Precies het tegendeel is waar: een nauwkeuriger geschiedenis van het marxisme, dan we tot nog toe hebben, moet ons kunnen verduidelijken welke richting we uitmoeten in theoretisch opzicht. Precies de bestudering van de formulering en de ontwikkeling van één bijzonder geval van bewustzijn van de burgerlijke maatschappij, met zijn belasting en fouten, met zijn myopie en overschatting, nl. het marxistische bewustzijn, wordt dan een centraal element van de heroriëntatie. Ik zie geen andere weg en ik ben er van overtuigd, dat die weg ons verplicht er van af te zien het begrip marxisme leeg te maken ten einde het in een triviale en willekeurige zin voortdurend verder te kunnen gebruiken. De «reconstructie» van het marxisme, zoals Habermas die bedoelt, riskeert slechts uit te lopen op die «begripslediging» en ik beschouw dit als één van de belangrijkste remmingen op de na te streven verheldering van het bewustmakingsproces der burgerlijke maatschappij. De problematische genese en de decomposerende ontwikkeling van Marx' *programma* (Wartofsky gebruikt dit begrip in het hoger vermeld artikel; ik zelf wendde het in een systematische zin aan, in mijn behandeling van de interne ontwikkeling van het marxisme in mijn hoger vermeld boek), dat tot doel had de kwalen der burgerlijke maatschappij en kapitalistische economie te ontrafelen, worden de richtpunten voor een verdere maar nieuwe analyse van die maatschappij en die economie. We zullen hierbij gedwongen zijn de kern van Marx' denken te laten vallen en betekenisvolle onbepaaldheid van de uitwerkingen van Marx' programma onder ogen te zien.

Laat ik nog aangeven wat mijn positie inhoudt.

- a) We hebben ons niet van het marxisme ontmaakt door en na de kritiek op de specifieke en karakteristieke filosofische kern ervan. De «arrogantie» van Kolakowski (waarover ook Wartofsky het heeft aan het einde van zijn bespreking) is het resultaat van zijn theoretische en praktische opgave (in de betekenis van «abandon») tegenover de dwingende concrete werkelijkheid van de burgerlijke maatschappij. Op die wijze blijft voor Kolakowski meer en meer nog slechts de principiële godsdienstige uitkomst in een augustiaanse zin, die het tekort, het lijden, de inefficiëntie vanzelfsprekend en onontwikkbaar maakt uit hoofde van de immanente zonde, de ultieme gevangenschap van de mens in deze wereld en het irreductiebele kwaad in de cosmos. Die «uitkomst» bewerkstelligt slechts het onbewustzijn van de dwingende concrete werkelijkheid van de burgerlijke maatschappij.
- b) We moeten de struisvogelhouding verwerpen, waarin het lege of onprobleematisch gemaakte, en steeds weer arbitrair gelaten begrip van het marxisme wordt verkozen. Ook die houding confronteert ons met het on-

bewustzijn, en belemmert een socialistisch-theoretische heroriëntatie waarin nieuwe tentatieve syntheses kunnen worden geformuleerd.²

² Ik zette de grote lijnen van mijn positie ook al uiteen in mijn bijdrage aan *Marx en het wetenschappelijk socialisme* (door Marcel van der Linden en mezelf, Leon Lesoil, Internationale Socialistiese Publikaties, 1982).